

asil ve zengin tabakada artık küçük birer tapınak haline getirilmiştir. Burada, levhaları bulunan atalara danışılır, bazı kehanet yolları ile onların arzuları öğrenilmek istenirdi. Atalara ait tapınaklarda onlara kurbanlar sunulurdu. Konfüçyüschülüğün bazı ekolleri atalara tapınmayı daha da geliştirmiş, defin, yas ve kurban âyinlerindeki ayrıntıları belirlemiştir. Chou hânedanı zamanında ölümler için tablet dikme âdeti ortaya çıkmıştır (tahminen m. ö. 350).

Eski Çin'de ata ruhları için yedinci ayın on beşinci günü bir tören yapılırdı. Ayrıca üçüncü ayda bir de ilkbahar kabir şenliği vardı. Bu şenlikte kabirler ziyaret edilir, onarılır, süslenir ve ata ruhlarına yiyecek sunulurdu.

Şintoizm'de öldükten sonra ruhun devamı konusunda müphem bir inanç varken Konfüçyüschülüğün V. yüzyılda Japonya'ya girmesi sonucu bu inanç ve atalar kültü gelişerek zamanla Şinto'nun aslı rûknü haline geldi.

Eski Türkler'de de Çin ve Japon geleneklerindeki kadar ayrıntılı olmamakla birlikte atalar kültü mevcuttu. Onlarda ayrıca ata ruhlarına kurban da kesilirdi.

Yahudi ve hristiyan geleneğinde atalar kültü ile ilgili az da olsa bazı bilgilere rastlanmaktadır. Ahd-i Atîk'te, bazı ölümlere ulûhiyyet nisbet edildiğine dair ifadeler mevcuttur (İşaya, 8/19). Ayrıca Ahd-i Atîk'te sık sık geçen ve insan şeklindeki ev tanrılarının tasvirlerinin ismi olarak kullanılan Terafim'in (I. Samuel, 19/13) aslında ataların imajı olduğu ileri sürülmektedir. Diğer taraftan Ahd-i Atîk'te ölümlere yiyecek takdimi ile ilgili bilgiler de vardır (Tesniye, 26/14). H. Spencer, dinin kaynağının atalara tapınma olduğunu ileri sürmüştür. Fakat diğer evrim nazariyeleri gibi H. Spencer'in görüşü de tenkit edilmiştir (bk. DİN).

Çin ve Japon kültürlerindeki kadar güçlü, ayrıntılı, kuralları belirlenmiş ve yaygınlaşmış olmamakla birlikte İslâm'dan önce Araplar arasında da bir tür atalar kültü mevcuttu. Nitekim onlar Kur'an'ın daveti, Hz. Muhammed'in tebliği karşısında, "Biz atalarımızı hangi yol üzere bulduysak o yoldan gider, o yoldan ayrılmayız" diyerek atalarına bağlılıklarını ifade etmişlerdi (bk. el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/28, 70; et-Tevbe 9/23; Lokmân 31/21; Sebe' 34/43; es-Sâffât 37/69, 70; ez-Zuhruf 43/22). Araplar'da, aralarında insan şeklinde olanları da bulunan (meselâ İsaf ve Nâile) putlar (sanem-esnâm) yanında, yine önemli kim-

seler ve bilhassa kahramanlar adına dikilen dikili taşlar da (nusub-ensâb) vardı. Fakat her aile için kendi atalarına yönelmiş bir kùltten söz etmek güçtür. Şu kadar var ki Hz. Peygamber'in başlangıçta kabirleri ziyaret etmeyi, oraları bir ibadet mahallî olarak kullanmayı yasaklaması, Câhiliye devri aile ve kabilelerinin ecdat kabirlerini bir ibadet yeri olarak kabul ettiklerini, kabirdekilerin ruhlarına taptıklarını göstermektedir (bk. Cevad Ali, VI, 48).

İslâm dini tevhid inancı üzerinde ısrarla durmuş, şirkin ve putperestliğin her çeşidini yasaklamıştır; ana babaya, ecdada saygıyı emretmişse de bu saygı ve sevginin onları putlaştıracak dereceye vardırılmasını, onlara tapınılmasını şirkin bir çeşidi saymış ve kesinlikle haram kılmıştır. İslâm dininde sadece ataları putlaştırmak değil onların bâtıl olan âdet ve telakkilerine bağlanmak, bunu bir ibadet haline getirmek de yasaklanmıştır. Ayrıca ata ruhlarının yaşayanları olumlu veya olumsuz yönde etkilediği şeklindeki bir düşünceye de İslâmiyet'te yer verilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

S. Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara 1971, s. 23; İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm: Putlar Kitabı* (trc. ve nşr. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 28, 48, 62; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 47-49; Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 1976, s. 1-4; Ömer Rıza Doğrul, "Âbâ", *İTA*, I, 31-35; "Ancestor Cults", *DCR*, s. 77-78; W. Crooke v.dğr., "Ancestor - Worship", *ERE*, I, 425-467.

GÜNAY TÜMER

ATALAY, Besim

(1882-1965)

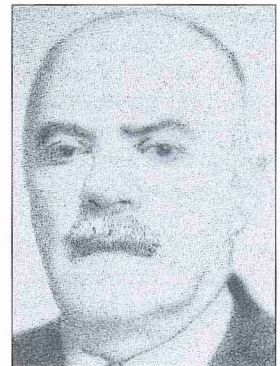
Türk dil âlimi ve yazar.

Uşak'ta doğdu, ilk ve orta öğrenimini burada yaptı. On bir yıl kadar medreseye devam ettikten sonra 1905'te İstanbul'a gitti. Şehzade Camii'nde iki yıl Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'nin derslerini takip etti. Daha sonra imtihanla Dârülmualimin'e girdi, 1908'de buradan mezun oldu. Bu arada medrese derslerine de devam etti ve Ahmed Efendi'den icâzet aldı (1909). 1909-1919 yılları arasında sırasıyla Konya Muallim Mektebi'nde öğretmenlik, Trabzon ve Ankara Muallim mekteplerinde müdürlük, İstanbul'da Dârüşşafaka'da öğretmenlik, Konya Muallim Mektebi'nde müdürlük yaptı. Maraş, İçel, Niğde ve tekrar İçel'de Millî Eğitim müdürlüğü görevlerinde

bulundu. Millî Mücadele yıllarında bazı siyasî faaliyetlere de katılan Atalay, 1919'da Silifke'de Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasında önemli rol oynadı. Uşak'ta İstiklâl Savaşı'nı destekleyen çalışmalar yaptı. 1920'de Maarif Vekâleti hars müdürü oldu; aynı yıl I. Büyük Millet Meclisi'ne Kütahya milletvekili olarak girdi. Daha sonra üç devre Ak-saray, üç devre de Kütahya milletvekili seçildi. 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin 26 Eylül 1932'de gerçekleştirdiği I. Türk Dil Kurultayı'nda merkez heyeti muhasibi seçildi. Adı sonradan Türk Dil Kurumu olarak değiştirilen bu müessesede on sekiz yıl merkez heyeti üyesi olarak çalıştı. Sonraları bu kurumun çalışmalarını beğenmeyerek karşı çıktı ve 1949'da kendi isteğiyle Türk Dil Kurumu'ndan ayrıldı. 1937-1942 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Polis Enstitüsü'nde Farsça dersleri okuttu. Bazı nâdir yazmaları da ihtiva eden kütüphanesini Millî Kütüphane'ye, Türk folkloruna ait pek çok eşya ile levhalarını ise Etnografya Müzesi'ne bağışladı. 7 Kasım 1965'te Ankara'da öldü.

Asıl şöhretini Türk dili sahasında yayımladığı tercüme ve telif eserlerle yapan Besim Atalay'ın faaliyetleri arasında en önemlisi *Dîvânü lûgâtî't-Türk* tercümesidir (bk. DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK). Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye tercüme eden ve bazı dinî eserler de kaleme alan Atalay'ın diğer eserlerinin bazıları Türk dili için faydalı çalışmalardır.

Belli başlı eserleri şunlardır: *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* (Ankara 1339), *Bektâşilik ve Edebiyatı* (İstanbul 1340), *Müslümanlara Öğütler* (Trabzon 1342), *Türk Dili Kuralları* (Ankara 1931), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* (Ankara 1941), *Divanü lûgâtî't-Türk Tercümesi* (I-III, Ankara 1939-1941), *Divanü lûgâtî't-Türk Dizini* (Ankara 1943),

Besim
Atalay

Türkçe'de Kelime Yapma Yolları (İstanbul 1946), *Kur'an Tercümesi: Tanrı Kitabı* (İstanbul 1965), *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçe Türetme Sözlüğü* (Ankara 1967), *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri* (Ankara 1968), *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü* (Ankara 1970). Ayrıca Türk dilinin kaynak eserlerinden olan *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lûgati't-Türkiyye* (İstanbul 1945), *Müeyyiretü'l-ulûm* (İstanbul 1946), *eş-Şüzürü'z-zehebiyye ve'l-kitâbü'l-Ahmediyye fi'l-lûgati't-Türkiyye* (İstanbul 1949) ve *Seng-lâh, Lûgat-i Nevâî*'yi (İstanbul 1950) yayımlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Şakir Ülkütaşır, "Atalay'ın Yaşam Öyküsü", *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçe Türetme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 7-10; a.mlf., "Besim Atalay", *TK*, IV/38 (1965), s. 194-196; Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1972, s. 415, 419, 421; Sevgi Özel, *Besim Atalay*, Ankara 1983.

NURİ YÜCE

ATALIK

(bk. ATABEG).

ATASÖZÜ

Atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki tecrübe ve müşahedelerine dayalı düşüncelerini öğüt ve hüküm şeklinde nakleden anonim mahiyette kısa ve özlü söz.

Atasözleri zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mâna kazanarak sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılan ve halk hâfızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadelerdir. Bu sözlere Almanca'da *Sprichwort*, Arapça'da *mesel*, Farsça'da *pend*, Fransızca'da *proverbe*, İngilizce'de *proverb*, İslav dillerinde *poslovice* denilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde çoğul olarak atasözleri denmekle beraber eskiye doğru gidildiğinde atalar sözü, seyrek olarak da atalar sözleri şeklinde geçer. Türkçe'nin çeşitli lehçeleriyle Anadolu'nun bazı yöre ağızlarında atasözü terimini karşılayan kelimeler de vardır. Onun yerine, meselâ Çuvaşlar'da *comak* ve *samah*, oranlama, bazı Altaylılar'da *ülgercomak*, Kazan lehçesinde *eski söz*, Kırım lehçesinde *kartlar sözü*, *hikmet*, Doğu Türkistan'dan Kırım'a kadar uzanan sahada *makal*, Türkistan, İran ve Afganistan Türkmenleri'nde bunun yanı sıra *nakıl*, Doğu Türkistan'da *tabma*, *ulular*

sözü, Kerkük ağzında *darb-ı kelâm*, *em-sâl* ve *cümle-i hikemiyyeden* başka *deme*, *demece*, *deyişet*, *eskiler sözü*, bazı Anadolu yörelerinde ise *deyişet* ve *ozanlama* denildiği de görülmektedir.

Atasözleri anonim halk edebiyatı ve rimleri arasında bulunmakla beraber mâni, türkû, masal gibi başlı başına bir edebî nevi durumunda değildirler. Çünkü atasözleri konuşmalarda, didaktik şiirlerde ve çeşitli ifade şekillerinde birer küçük söyleyiş halinde kalıp, tek başına bir eser veya parça teşkil etmezler. Ancak günlük dili süslemek, ifadeye canlılık vermek gibi bir vazife görmelerinden dolayı onları bir araya toplayıp ayrı bir nevi gibi incelemek ihtiyacı duyulmuştur. Bir kısım atasözlerinin söyleniş hikâyeleri de vardır. Yalnız bunlardan pek azı günümüze ulaşmış, diğerleri zaman içinde unutulup gitmiştir. Atasözleri çok defa ölçülü ve kafiyeli olur. Böylece akılda daha kolay tutulurlar. Ayrıca aliterasyon başta olmak üzere pek çok atasözünde cinas, kinaye, intak, teşbih, tezat gibi söz sanatları da bulunur. Mecazın ise başlı başına bir yeri vardır. Atasözleri günlük hayatta sık sık kullanılan bir ifade malzemesidir. Bir konudaki bir görüşü özetlemek, bir durum ve olay karşısındaki bir düşünceyi açıklamak için çok elverişli ve hazır birer malzeme olarak sık sık atasözlerine başvurulmak ihtiyacı duyulur.

Atasözleri her durum ve olayı, her türlü davranışı, bir ortamdan başka ortama değişen yönleri nüanslı olarak aktarır. Bundan dolayı atasözleri arasında bazan birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen örneklerle de rastlanır. Meselâ, "Kardeş kardeşi atmış, yar başında tutmuş" ile "Kardeş kardeşin ne öldüğünü ister, ne onduğunu" örneğinde olduğu gibi. Atasözlerinin yorum ve açıklamalarında onların hangi duruma bağlı olarak söylendiğine bilhassa dikkat etmek gerekir.

Atasözleriyle deyimler ve vecizeler arasında fark vardır. Deyimler atasözlerinin olduğu şekilde bir hüküm taşımadıkları gibi çok defa kendi başlarına bir cümle yapısı göstermezler. Vecizeler ise atasözleri gibi anonim olmayıp adı bilinen kişiler tarafından söylenmişlerdir.

XV. yüzyıldan sonra *pend* ve *mesel* terimleri bizim yazılı kaynaklarımızda da görülmeye başlamıştır. Aslında "örnek" ve "örnek verme" anlamındaki *mesel* ve *darbimesel* Osmanlı Türkçesi'nde zamanla atasözünün karşılığı olmuştur. Bun-

dan dolayı el yazması ve matbu birçok atasözü mecmua, risâle ve kitabında darbimeselin çoğul şekli olan *durûb-i emsâl* adına rastlanır. *Dîvânü lûgati't-Türk*'te yer alan atasözleri bizzat Kâşgarlı Mahmud tarafından *sav* adı ile verilmekte, bunlar "Şu savda dahi gelmiştir" şeklindeki cümlelere bağlı olarak kelimelerin Arapça açıklamalarının arkasından tanık olarak gösterilmektedir.

Her millet ve kavmin dillerinde atasözleri var olmuştur. Yazıya geçmiş ilk atasözü örneklerine Mezopotamya'da bulunan tabletlerde rastlanmıştır. Bu tabletlerdeki atasözleri tarihin en eski atasözleri olarak ayrı bir değer taşır. Tevrat'ta "Süleyman'ın meselleri" diye anılan sözlerle bunlar arasında bir ilgi bulunduğuna ortaya çıkmıştır. Sumerler'in atasözlerinden bir eğitim vasıtası olarak okullarında faydalandıkları biliniyor. Bugün dünyanın birçok milletinin kullandığı atasözleriyle Sumer atasözleri arasında bir paralellik bulunduğu belli olmuştur. Günümüzde atasözleri konusunda çeşitli açılardan yürütülen derleme, inceleme ve araştırmalar "parémiologie" denilen bir ilim dalının doğmasına yol açmıştır. Atasözleri dil ve folklor kongrelerinde artık üzerinde en fazla durulan konulardan biridir.

Atasözlerinin kullanılmaya başlandıkları ilk çağlardan bugüne kadar aynı kalmayıp, sosyal yapıya, değer yargılarına, zamana, bölgelere, görgüye, dilin gelişimine, din ve törelere, medeniyete, ağız özelliklerine göre değişmeye uğradıkları görülür. Zamanla büsbütün unutilan ve kullanıştan düşen atasözleri de vardır. Bütün yurttaki bilinen ve kullanılan atasözleri yanında yalnızca bir yörede veya dar bir çevrede yaşayan mahallî atasözlerine de rastlanmaktadır. Yazılı kaynaklardan ve ağızlardan yapılan derlemeler kesin bir sonuca varmadığından Türk atasözlerinin mevcudu hususunda şimdilik belirli bir sayı söylemek mümkün değildir.

Türk atasözlerinin yazıya geçirilmiş en eski örneklerine VIII. yüzyılda Orhun Âbideleri'nde rastlanmaktadır. Bunlar ilk defa Ahmet Caferoğlu tarafından ele alınmış ("Orhon Abidelerinde Atalar sözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, nr. 3, 1 Kânunusânî 1930, s. 43-46), sonraki araştırmalar ve Göktürk alfabesiyle kâğıt üzerine yazılı metinlerde bulunanların da ilâvesiyle yirmi kadar en eski Türk atasözü tesbit edilmiştir (Osman F. Sertkaya, "Eski Türk Atasözleri Üzerine", *Şükür Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 275-